

В.В.Станіславський (Київ)
СЕМІНАР З ІСТОРІЇ КРИМУ:
ПЕРШИЙ РІК РОБОТИ (ЗАСІДАННЯ 2015 р.)

На початку 2015 р. з нашої спільної зі старшим науковим співробітником Інституту історії України НАНУ Борисом Черкасом ініціативи та за всебічної підтримки дирекції академічної установи розпочав роботу семінар з історії Криму. Ми керувалися тим, що наукова спільнота має приділяти цій території особливу увагу як частині України з особливою історією; що потрібно більше напрацювань задля подолання інертності світоглядних схем, усталених за часів перебування України під зверхністю Росії; що проблеми історії Криму більшою мірою трактуються з погляду сусідніх політичних утворень унаслідок впливу їхніх національних історіографічних шкіл. На нашу думку, варто звертати більшу увагу на з'ясування мотивацій дій самого Криму, що розкриє шлях до всебічного та глибокого вивчення його історії. Також ми враховували те, що, навіть не називаючи історію Криму предметом своїх наукових досліджень, значна кількість українських істориків прямо чи опосередковано вивчає її, торкається певних питань, а тому існує потреба в актуалізації тих наукових знань, які вони можуть представити. Зрозуміло, що під «історією Криму» мається на увазі не лише минуле Кримського півострова, а й обширних теренів Північного Причорномор'я, міцно пов'язаних із ним у цілому комплексі питань.

Згідно з задумом організаторів, зазвичай на семінарах виголошується одна доповідь. Оскільки доповідач не обмежений жорстким регламентом, він може розгорнуто оповісти про свої погляди на наукові проблеми та дати відповіді на всі поставлені учасниками питання. Дискусії вітаються й заохочуються. Із першою доповіддю під назвою «Почесний декрет на честь Сіріска херсонеського історика III ст. до н.е.» (3 лютого 2015 р.) виступила ст. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ д-р іст. наук *Марина Скржинська*. У вступному слові відома дослідниця запропонувала представляти на семінарах історію Криму, керуючись висловом знаного римського історика Публія Корнелія Тацита «*Sine ira et studio*» («Без гніву й упередження»). У початковій частині доповіді йшлося про зародження історичної науки у Стародавній Елладі, про великі завдання, уперше у світовій практиці поставлені вже «батьком історії» Геродотом. Далі було подано розгорнутий коментар напису з Херсонеса, в якому збереглось єдине ім'я античного історика, що жив у Північному Причорномор'ї. Йшлося також про обставини виявлення напису, його публікаторів і дослідників. На широкому історичному тлі було прокоментовано відомості про те, що Сіріск читав свій твір перед великою аудиторією співгромадян, а також слова декрету про відносини Херсонеса з Боспором та іншими державами, про віру громадян у заступництво їхньої головної богині Артеміди з епіклезою Партенос. Розглянутий напис виявився єдиним епіграфічним свідченням про нагородження історика золотим вінком, а рішення увічнити постанову народного зібрання на мармуровій плиті зберегло текст декрету, що дає нам тепер знання про розвиток гуманітарних наук у Херсонесі елліністичного часу.

Доповідь під назвою «Пектораль з Товстої Могили як прояв скіфо-боспорських зв'язків» (25 березня 2015 р.) виголосила ст. наук. співроб. Інституту археології НАН України д-р іст. наук *Надія Гаврилюк*, котра представила декілька коментарів до візуального тексту цього артефакту. Було запропоновано розглядати його в контексті феномену дипломатичних дарів боспорських царів правителям Степової Скіфії IV ст. до н.е. Також висловлювалося припущення, що обмін дарами, представленими в курганах скіфських царів того часу, може ілюструвати не тільки версію посольських дарів,

але й практику данини, що звичайно виплачувалася осілими державами кочівникам. Проаналізовано фігуративний склад виконаних на пекторалі зображень, структурну й ритмічну послідовності, семантику її міні-скульптурок. За твердженням авторки, як пам'ятка греко-скіфо-ірано-малоазійської культури пектораль була моделлю в еллінсько-давньоіранському форматі ідилії світового «золотого віку» на чолі зі справедливими й мудрими правителями Гушенгом і Тагмуресом. Запропоновано вважати її прикладом невербальної ідеографічної комунікації, яка містить велику кількість натяків, а сюжетна композиція верхнього фризу характеризується ідилічністю скотарського побуту. Центральну сцену пекторалі витлумачено в ракурсі міфу про золоте руно. Крім культового значення овечої (цапиної) шкури й вовни, розглянуто технологічний варіант, суттю якого є видобуток золота за допомогою шкур, занурених у води гірських річок та струмків, що несуть алювіальні крихти дорогоцінного металу. У доповіді також наголошено на композиційній близькості верхнього фризу пекторалі до парфенонського фронтона. Особливу увагу приділено трактуванню пекторалі як фаравагару.

Наук. співроб. Інституту історії України НАНУ канд. іст. наук *Олександр Одрін* представив тему «Еллінізація пізньоскіфського царства в Криму: економічний аспект» (14 квітня 2015 р.). Ішлося про перше ранньодержавне утворення на території сучасної України, існування якого засвідчене писемними та епіграфічними джерелами, про значну еллінізацію багатьох сторін його життя, зокрема грецькі впливи в рільництві. Доповідач зазначив, що чимало галузей сільського господарства Скіфського царства за структурою та, меншою мірою, технологічним рівнем були більш подібними до античних, аніж до тих, що характерні для осілих скіфів IV ст. до н.е., або для таврів – мешканців гірської частини Кримського півострова. Найбільш виразно ці впливи відобразилися у зерновому господарстві та виноградарстві. Чи не головною злаковою культурою в пізніх скіфів була м'яка пшениця, меншою мірою – ячмінь, просо, жито. Такий набір якраз характерний для греків Надчорномор'я, аніж для скіфів. Новою галуззю господарства пізніх скіфів (добре знують грекам) було виноградарство. Відомі також матеріальні знахідки, що свідчать про існування виноробства (залишки давилень для винограду – як стаціонарних, вирубаних у скелі, так і переносних тарапанів). Певний вплив античної економіки, хоча й менш виразний, простежується в інших галузях сільського господарства Кримської Скіфії – садівництві, вирощуванні технічних культур, тваринництві.

Першим закордонним доповідачем на семінарі став гол. наук. співроб. Інституту археології ім. А.Халікова АН Республіки Татарстан (Російська Федерація) канд. іст. наук *Іскандер Ізмайлов*, котрий виголосив доповідь «Тенденції розвитку військової справи татарських держав XV–XVII ст. (на прикладі Казанського та Кримського ханств)» (20 травня 2015 р.). На початку автор зазначив, що озброєння й військово мистецтво татарських держав середини XV–XVII ст. продовжували традиції Улусу Джучі, але вже у XVIII ст. у Кримському ханстві почали розвиватися нові тенденції, пов'язані з використанням регулярних військ, вогнепальною зброєю. Також ішлося про особисті гвардії ханів XV–XVI ст., які були ядром військ татарських держав, про ополчення даруг (областей) на чолі з огланами й карачі-беками, про озброєння знаті, професійних воїнів та простих ратників, про основний рід татарських військ – панцирну й легкоозброєну кавалерію, допоміжні піхоту, флот у Казанському ханстві. Доповідач звернув увагу на зміни у військовій справі XV–XVI ст. у зв'язку з освоєнням та активним застосуванням вогнепальної зброї, що проявилось в поступовому оформленні артилерії й піших стрільців («пищальників»); розповів про тактику польового бою та оперативне

мистецтво татар; відзначив, що широке застосування ручної вогнепальної зброї й гармат було тільки в Казанському ханстві, а у Кримському роль піхоти, озброєної рушницями та гарматами, відігравали турецькі яничари; звернув увагу на вплив військового мистецтва татар на військове мистецтво Росії, Польщі, усієї Європи.

Згадаємо також про два виступи, сюжети яких відносилися до часів Української козацької держави. Із темою «Позиція Кримського ханства у політиці примирення між Річчю Посполитою і Росією (1655–1656)» (12 листопада 2015 р.) виступив ст. наук. співроб. Інституту археографії та джерелознавства ім. М.Грушевського НАН України д-р іст. наук *Ярослав Федорук*. На початку він зазначив, що після приходу до влади у Криму Мегмеда IV Гірея восени 1654 р. ханство обрало шлях на примирення з Річчю Посполитою й підготовку до спільного походу проти об'єднаних військ українського гетьмана Б.Хмельницького та московського царя Олексія Михайловича. Головним завданням кримськотатарської політики того часу було від'єднання козаків від Москви й залучення їх до виправи на московські землі з метою визволення мусульманських народів Астрахані, Казані. Мегмед почав дипломатичну підготовку великої антимосковської коаліції, у складі котрої мали перебувати, окрім Речі Посполитої, також Швеція, Данія та Австрія (до столиць цих країн вирушили ханські послы). На початку 1656 р. основну активність Криму було скеровано на те, щоб стати посередником між козаками й коронним урядом. Хоч у цей час хан відправив нові місії до Австрії та Бранденбурга-Пруссії з метою укладення союзу проти Швеції, однак уже влітку кримськотатарські політики почали переконувати Яна Казимира підписати договір не з Олексієм Михайловичем, а з Карлом X Густавом. Надалі Крим намагався домогтися від Б.Хмельницького відмови від підданства цареві: відбулася низка посольств до українського гетьмана з «останньою декларацією» щодо відправлення кримськотатарського війська на війну проти України. У липні 1656 р. сили Білгородської Орди на чолі з Субган Кази-аюю взяли участь у битві під Варшавою, після чого разом із військом литовського гетьмана В.Гонсевського вирушили на війну до Князівської Пруссії. У віленських переговорах кримські дипломати участі не взяли.

Провід. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ д-р іст. наук *Тарас Чухліб* виголосив доповідь «Кримське ханство – європейська держава? (на прикладі участі Криму у Віденській кампанії 1683 р.)» (29 вересня 2015 р.). Насамперед автор зазначив, що татарська держава була невід'ємною складовою частиною Східної Європи впродовж XVI–XVIII ст., про що свідчать картографічні, історіографічні та архівні матеріали. Доповідач звернув увагу на активну зовнішню політику кримців, їхні дипломатичні стосунки не лише зі своїми сусідами – Річчю Посполитою та Московським царством, але й Австрією, Швецією, Данією, Пруссією, Бранденбургом, особливі відносини з Українським гетьманатом. Значну частину доповіді було присвячено участі війська Кримського ханства у Віденській кампанії 1683 р. Зокрема відзначено зусилля кримського хана Мюрада I Гірея домогтися від гетьмана І.Самойловича відправки під австрійську столицю спільно з татарами українських козаків, висвітлено участь кримських сил у битві – від прибуття у ставку великого візира Кара Мустафи до їх відходу з поля бою в розпал битви 12 вересня, показано подальше протистояння українських козаків із турками й татарами у вересні 1683 – січні 1684 рр. Описавши хід подій, Т.Чухліб зробив висновок, що відступ військ Кримського ханства з-під Відня врятував тодішню політичну столицю Європи від завоювання її Османською імперією.

Ця важлива обставина, своєю чергою, на довгі століття визначила історичний поступ усього Європейського континенту. Також наголошувалося, що особливістю татарської дипломатії було прагнення підтримувати міжнародну рівновагу у Східній Європі через укладення військово-політичних союзів зі слабшим партнером у парі: Московське царство – Річ Посполита, а з середини XVII ст. з'явилася можливість альянсу з Українським гетьманатом проти Польщі чи Росії, або ж російсько-польської спілки. Відзначено участь представників Кримського ханства на всіх переговорах, які проводила Османська імперія з Річчю Посполитою та Московією щодо здобуття права зверхності над козацькою державою від початку 1670-х рр., прагнення Криму підпорядкувати собі всю Україну або її частину, заснування ханом Селімом I Гіреєм так званої «Ханської України» у другій половині 1680-х рр.

Доповідь провід. наук. співроб. Інституту сходознавства ім. А.Кримського НАН України канд. іст. наук *Маргарити Араджионі* під назвою «Культурна мозаїка Криму» (11 червня 2015 р.) присвячувалася життю на півострові білорусів, болгар, вірменів, греків, євреїв, італійців, караїмів, кримських татар, кримчаків, німців, росіян, ромів-чингіне, українців, чехів, естонців. Інформація подавалася у вигляді презентації із зазначенням коли та звідки представники названих народів прибували до Криму, динаміка чисельності від перших відомостей до початку XXI ст., місця розселення, діяльність національних організацій, визначні представники, ознаки культурного життя тощо. Особливу увагу привернула чимала кількість фотоілюстрацій під час доповіді: представники етнічних спільнот, музейні експозиції, культурні заходи, архітектурні пам'ятки, пам'ятники історичним особам, окремі предмети старовини тощо.

Також М.Араджионі наголосила на важливих, на її думку, положеннях, які потрібно враховувати українським політикам: 1) Крим є невід'ємною частиною України, півострів повинен бути повернений до складу нашої країни, щоб відновити визнані міжнародною спільнотою кордони в Європі; 2) у всі періоди своєї письмової історії (від прадавніх часів до сьогодення) Крим був полікультурним, колоніальною територією й регіоном мігрантів; 3) в економічному й культурному розвитку півострова брали активну участь не тільки представники титульних націй, яких за останні 2500 років було чимало (греки, скіфи, візантійці, хозари, половці, ординці, османці, кримські татари, росіяни, українці та ін.), але й багатьох інших спільнот, що мешкали тут у різні часи; 4) майже всі групи, які склалися на теренах Криму за часів середньовіччя (вірмени, греки, караїми, кримські татари, кримчаки, чингіне) є етноконфесійними спільнотами з превалюючою регіональною ідентичністю; 5) деокупація Криму повинна відбуватися з повним усвідомленням того, що це – мультикультурний регіон, тож надання суттєвої політичної переваги одній будь-якій спільноті сприйматиметься іншими як відверта дискримінація та може спонукати їх до дій, спрямованих на «відновлення історичної справедливості», суттєво ускладнивши процес реінтеграції населення півострова.

Окремо відзначимо розширене засідання з участю фахівців із різних міст України (Кам'янець-Подільський, Київ, Одеса, Чернівці), а також з-за кордону (Кишинів, Казань) на тему «Політичні союзи Війська Запорозького та Кримського ханства: витоки, реалізація, наслідки», котре відбулося 22 травня 2015 р. в Кам'янець-Подільському національному університеті ім. І.Огієнка. Із центральною доповіддю «“Світло” і “тіні” українсько-кримських політичних відносин у роки Національної революції XVII ст.» виступив д-р іст. наук, проф. *Валерій Степанков*. У вступі доповідач наголосив, що історія Криму, зокрема ханського періоду, не була предметом спеціальних досліджень монографічного характеру в Україні за останні тридцять та більше років; відзначив,

що історики значно краще знають українсько-польські, українсько-російські відносини, аніж українсько-кримські. Вітчизняні дослідники мають у своєму розпорядженні розроблені окремі сюжетні лінії, часто не пов'язані між собою, епізодичні знання з тих чи інших аспектів, але цілісна картина відсутня. Формулюванню та поясненню на конкретних історичних прикладах комплексу проблем із вивчення історії українсько-кримських відносин було присвячено першу частину доповіді. Загалом кількість таких проблем, на думку В. Степанкова, можна звести до дев'яти: 1) на основі даних, що містяться у спеціальній літературі, історики не можуть реконструювати цілісну картину відносин Української держави та Кримського ханства, а отже й визначити загальні тенденції, особливості їх перебігу у часі, виокремити етапи, які дозволили б говорити про конструктивний і деструктивний характер взаємин, виявити чинники, котрі їх зумовлювали; 2) створена на сьогодні картина відносин характеризується фрагментарністю сюжетних ліній, слабко або й зовсім не пов'язаних між собою, що нерідко призводить до схематичного уявлення про геополітичні та інші інтереси обох сторін; 3) акцентування уваги на військовому аспекті українсько-кримських відносин відсунуло на задній план з'ясування політичних цілей еліт Криму й України; вітчизняні історики недооцінюють, а часто й ігнорують існування у кримській еліті власних державних концепцій; ідеологічний аспект зовнішньої політики Криму залишається по суті невідомим; 4) у середовищі фахівців сформувався образ сприйняття Кримського ханства не як самодостатньої, традиційно сильної держави, впливового об'єкта міжнародних відносин у Східній та Південно-Східній Європі, а як аморфної, відсталого «орди», чомусь зобов'язаної залишатися «вірним союзником» України; звідси – сформування образу Криму як постійного спільника або «зрадника»; 5) ігнорується з'ясування сутності державно-політичних концепцій кримської еліти, які визначали цілі зовнішньополітичної діяльності та характер відносин із сусідніми державами – вони зводяться лише до прагнення отримання «здобичі» (хоча й це, звісно, було); унаслідок такого підходу викривляється розуміння зовнішньополітичної доктрини династії Гіреїв; 6) проявляється явна недооцінка впливу політики ханства, спрямованої на встановлення протекторату над Україною, на розвиток геополітичної ситуації у Східній Європі; те, що Крим хотів підпорядкувати Україну, майже не вивчається; як зародилася ця концепція, яких змін зазнавала, якими були спроби її реалізації, який вплив мали ці спроби на характер відносин України, приміром, із Московією, Річчю Посполитою, Османською імперією – усе це залишається невідомим; 7) неврахування відмінностей і суперечностей зовнішньополітичних інтересів Криму та Порту, що призвело до схематичного, спрощеного погляду на характер взаємин України з Кримом і Туреччиною та де-факто закрило шлях до розуміння причин недоброзичливого, ворожого ставлення кримської еліти до зближення України з Портою, прийняття протекції султана; 8) ототожнення Кримського ханства з ногайськими ордами в їхній політиці й відносинах з Україною, що вносить плутанину в оцінку окремих зовнішньополітичних акцій кримської еліти щодо України; 9) розмитість і фрагментарність характеристик взаємин Запорозжя з Кримом, особливо середини 1660 – початку 1670-х рр., що не дозволяє об'єктивно з'ясувати їх значимість у контексті українсько-кримських і українсько-турецьких політичних взаємозв'язків. У другій частині доповіді В. Степанков запропонував власну періодизацію українсько-кримських відносин під час Національної революції XVII ст.

Окрім доповіді до програми семінару ввійшло 15 повідомлень. Витоки поставленої проблеми обговорювалися у виступах кандидатів історичних наук, представників

Інституту історії України НАНУ: наук. співроб. *Олеси Жданович* («Кочовий та осілий світ українського степу раннього середньовіччя»), ст. наук. співроб. *Бориса Черкаса* («Предтеча союзу Української козацької держави і Кримського ханату (XIII–XV ст.)). Центральними, згідно з темою семінару, стали повідомлення, які виголосили завідувач відділу теорії і історії археографії та споріднених джерелознавчих наук Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.Грушевського НАН України д-р іст. наук *Віктор Брехуненко* («Кримський ханат і проблема визнання Української держави та Війська Запорозького Низового»), доцент Кам'янець-Подільського національного університету ім. І.Огієнка, канд. іст. наук *Володимир Газін* («Кримський ханат в геополітичному пасьянсі Центрально-Східної Європи в середині 50-х рр. XVII ст.: стосунки з Варшавою, Москвою та Чигирином»), а також представники Інституту історії України НАНУ: завідувач сектору соціальної історії д-р іст. наук, проф. *Віктор Горобець* («Татари, козаки, москва в Конотопській битві 1659 р.: труднощі (не)математичних обрахунків участі сторін»), провід. наук. співроб., д-р іст. наук *Тарас Чухліб* («Проблеми протекторату Кримського ханства над Українським гетьманатом та князівством Ю.Хмельницького (1660 – поч. 1680-х рр.))»), ст. наук. співроб., канд. іст. наук *В'ячеслав Станіславський* («Союз із Кримським ханством як основа політичного проекту Петра Іваненка»).

Різноманітні аспекти історії України козацьких часів, Кримського ханства та інших політичних утворень було розкрито в повідомленнях, які представили гол. наук. співроб. Інституту археології ім. А.Халікова АН Республіки Татарстан канд. іст. наук *Іскандер Ізмайлов* («Татарські ханства від Криму до Волги в XV–XVI ст.: елементи етнополітичної спільності»), провід. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ, д-р іст. наук *Дмитро Вирський* («Кримськотатарське військо в поході 1575 р. (за Б.Папроцького “Історією жалісною...”»)), наук. співроб. Інституту історії Академії наук Молдови *Євген Черненкій* («Еволюція данини Молдавського князівства Кримському ханству»), проф. Одеського національного університету ім. І.Мечникова, д-р іст. наук *Олена Бачинська* («Козацько-татарська служба в Османській імперії: кінець XVIII – початок XIX ст.»), наук. співроб. Інституту сходознавства ім. А.Кримського НАН України, канд. іст. наук *Олександр Середа* («Кримська протекція і османське забезпечення козаків в Кардашині»).

Часи до виникнення українського козацтва та Кримського ханства висвітлювалися в повідомленнях представників Чернівецького національного університету ім. Ю.Федьковича: кандидатів історичних наук доц. *Андрія Федорука* («Участь татар у війні за галицько-волинські землі в 1340–1356 рр.») та асист. *Анатолія Кузя* («Солхатська битва (22 червня 1434 р.): з історії війни Кафи з Феодоро у 1433–1441 рр.»). Натомість аспірант *Віталій Калініченко* виступив із темою «Роль печенігів у війнах Симеона Великого з угорцями та ромеями в 894–917 рр.».

З анотаціями доповідей, ілюстраціями до них, фотозвітами з семінарів усі бажаючі можуть ознайомитися на сторінці наукового заходу у соціальній мережі «Facebook» (<https://www.facebook.com/History-of-Crimea-Seminar-340160096174830/>).